

Een gebakken haardplaat met heraldische figuren

Johanna Hollestelle en Martin C. W. Veen¹

In oktober 1986 werd bij het maken van een bouwput in de oude binnenstad van Gorinchem, aan de Kortedijk op de hoek van de Kapelsteiger, in het kadastrale perceel Sectie C 4045, een bijzondere vondst gedaan. Op de plek waar in enkele op elkaar volgende bouwlagen de stookplaats van een huis moet zijn geweest, werd niet alleen een aspot gevonden maar ook een aantal brokken baksteen met reliëfversiering². Deze werden uit de klauwen van de graafmachine gered, en weer aanéengepast bleken het onderdelen te zijn van een haardplaat die in de muur van een schouw achter het haardvuur moet hebben gezeten (afb. 1). Het geheel werd door de Stichting Historisch Bodemonderzoek Gorinchem aangekocht om het een plaats te geven in het Stedelijk Museum „Dit is in Bethlehem”. Door tussenkomst van de provinciaal archeoloog, de Heer Hallewas, werden de fragmenten eerst voor nader onderzoek en herstel overgebracht naar de restauratiewerkplaats van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amers-

foort. Daar heb ik het schoongemaakte en herstelde stuk goed kunnen bekijken (afb. 2).

Het is een van vrij grove, lichtrood bakkende klei gemaakt stuk baksteen van 70 cm breed en in het midden 74 cm hoog, met een dikte van bijna 11 cm. Onderaan is de vorm rechthoekig, maar bovenaan halfcirkelvormig. In het midden is tot halve hoogte veel materiaal verloren gegaan, wat begrijpelijk is omdat de steen daar het meest te lijden had van de gloed van het vuur en van de daar telkens weer op volgende afkoeling. Het voorvlak van deze gebakken *haardplaat*, of *haardsteen*³, is versierd door er vòòr het bakken in de nog vochtige klei met rechthoekige houten stempels heraldische patronen op aan te brengen, welke figuren volkomen soortgelijk zijn aan die welke voorkomen op de in ons land en in België veelvuldig aangetroffen haardstenen. Over deze haardstenen heb ik al enkele malen geschreven⁴; ze zijn vooral in de 16e eeuw vrij algemeen toegepast en er worden nog telkens zulke stenen gevonden. Een in één geheel gebakken haardplaat werd in ons land nog niet eerder aangetroffen, maar er zijn mij wel enige berichten bekend over toepassing elders, die ik hierna zal vermelden. Zowel de vervaardiging van zo'n groot stuk baksteen als het vervoer van het zware en breekbare produkt waren moeilijk; vooral voor levering op grote afstand verdienden de losse haardstenen de voorkeur.

Zeer opmerkelijk is dat rondom de plaat in de dikte een vrij diepe, halfronde gleuf is aangebracht die kennelijk tot stand is gekomen door een dik touw in de klei te drukken. Waartoe deze gleuf diende is niet bekend; de heer A. Bruijn, aardewerkdeskundige van de ROB, veronderstelt dat het touw een functie had bij het uit de vorm lossen van dit grote werkstuk. Men kan ook veronderstellen dat de gleuf moest dienen om bij het inmetzelen van de steen

1. De haardplaat voor de restauratie (foto La Linea, Gorinchem).

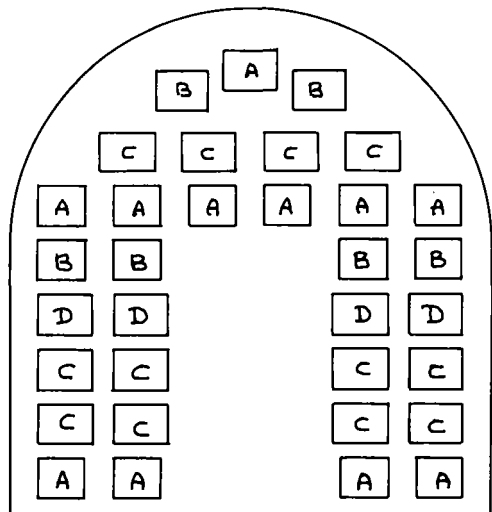
2. De haardplaat na de restauratie (foto ROB).

een taai houten twijg of een ijzeren band er omheen te snoeren om het stukbarsten tegen te gaan. Er zijn namelijk enkele malen kleine haardstenen gevonden, die aan de zijkanen en de achterkant een halfronde gleuf vertonen. Pater Munsters heeft zulke stenen beschreven uit Midden-Limburg⁵ en ook in het Nijmeegse Museum De Commanderie bewaart men er een aantal. Daar heeft men een zevental met drie ijzeren stangen tot een kolom samengevoegd, maar geheel geloofwaardig is deze reconstructie niet. Er zijn nog nergens ijzeren banden of staven, of sporen daarvan, in situ aangetroffen.

Laten we nu de Gorcumse haardplaat wat nader bekijken. De afbeeldingen zijn in horizontale rijen aangebracht en ondanks de zware beschadiging is goed te zien dat er vier verschillende stempels zijn gebruikt, die op de hierbij gegeven tekening (afb. 3) met de letters A, B, C en D zijn aangegeven. De stempels a en b hebben een beeldvlak van slechts 8.5 bij 6 cm; c en d meten 11.5 bij 7.5 cm. Met zulke stempels bewerkte afzonderlijke stenen zouden ongeveer 10 bij 7.5 cm en 13 bij 9 cm lang en breed geworden zijn, want men liet in de regel om de afbeelding een lijstje staan van 0.5 tot 1.5 cm breed. De stempels b en c vertonen

beide een door twee gekroonde leeuwen gehouden wapenschild; alleen op de grootste (afb. 5) is op het wapenschild duidelijk een Franse lelie te zien en onder het schild een spreukband waarop de letters helaas niet meer zijn te ontcijferen. Het nogal zwierig gevormde schild wordt gedekt door een zeer bolle kroon of helm. Naspeuringen op het Centraal Bureau voor de Genealogie in Den Haag maken het waarschijnlijk, dat het wapen van de Oppergelderse familie Van Eijll is weergegeven⁶. De kleine stempel a (afb. 4) vertoont een dubbele, dat is een tweekoppige, adelaar: de wapenfiguur van keizer Karel V en zijn opvolgers. Deze Habsburgse adelaar komt op talloze in de Nederlanden gevonden haardstenen voor in allerlei uitvoeringen, zoals geflankeerd door twee kolommen -de „zuilen van Hercules”- en met de wapenspreuk Plus Ultra. Een met deze Gorcumse voorstelling identieke figuur zag ik nog niet eerder en het leliewapen was voor mij geheel nieuw.

Geheel anders is het gesteld met de voorstelling van stempel d (afb. 6), waarop twee wapenschilden staan in renaissance-vormgeving. Haardstenen met deze afbeelding

3. Rangschikking van de figuren (tek. ROB).

4. *Patroon a: dubbele adelaar
(foto ROB).*

N.B. De foto's 4 - 6 zijn niet rechtstreeks van de haardplaat genomen, maar van in Amersfoort gemaakte replica's van de reliefs.

komen in vele verzamelingen voor en nog in 1960 werd een exemplaar gevonden in Maastricht⁷. M. van Heyst heeft indertijd de wapens geïdentificeerd als die van Otto baron van Byland-Rheidt en diens echtgenote Maria van den Bongard. Deze Otto van Byland werd in 1577 voor de hertog van Gulik stadhouder van Heinsberg, een ten zuidoosten van Roermond gelegen stadje, dat nu op Duits grondgebied ligt. In het

Heimatmuseum aldaar bevindt zich eenzelfde haardsteen als de Maastrichtse en beide dragen het jaartal 1611.

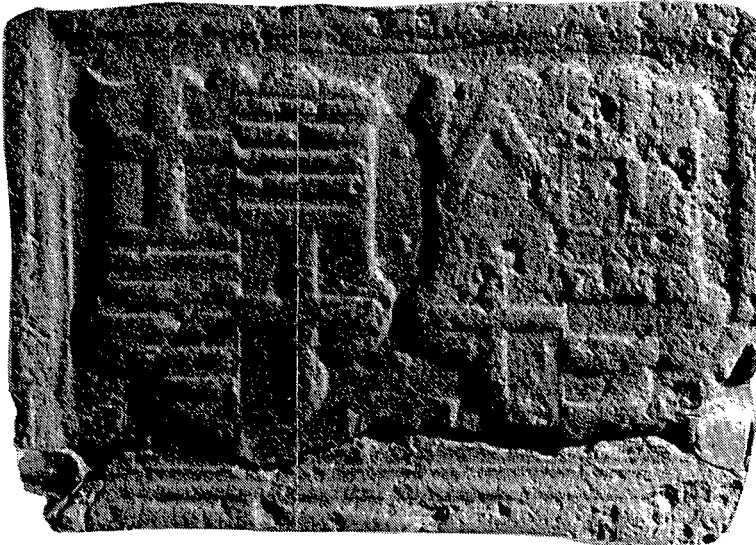
J. Belonje signaleerde bovendien in datzelfde museum de resten van een bakstenen stookwand, met deze en andere figuren bestempeld⁸. De huidige conservator van het museum, de Heer Gillissen, liet mij echter weten dat deze bouwfragmenten nu niet meer aanwezig zijn⁹. In de buurt van

5. *Patroon c: door twee leeuwen gehouden wapenschild met lelie (foto ROB).*

Heinsberg zijn goede leemgroeven en er is van ouds veel steen- en pottenbakkerij. Het ligt dus voor de hand dat haardstenen met het wapen van de stadhouder ter plaatse werden gebakken en ook grote haardplaten. Ik vermoed dus dat de Gorcumse steen ook in deze streek is gemaakt en per schip via Roermond naar Gorcum is gebracht.

daarvan nog iets bewaard¹⁰. Waarschijnlijk is deze bouwwijze ook in de zuidelijke Nederlanden gangbaar geweest, maar er is niets meer van over, of men heeft de resten niet herkend. Het is best mogelijk dat bij nauwkeuriger onderzoek van oude stookplaatsen hierover meer bekend zal worden. Tevens wordt het steeds duidelijker dat de

6. *Patroon d: alliantiewapen Van Byland-Rheydt en Van den Bongard (foto ROB).*

Bij nauwkeurige beschouwing blijken nog enige resten van het jaarcijfer 1611 onder de wapens aanwezig (afb. 6).

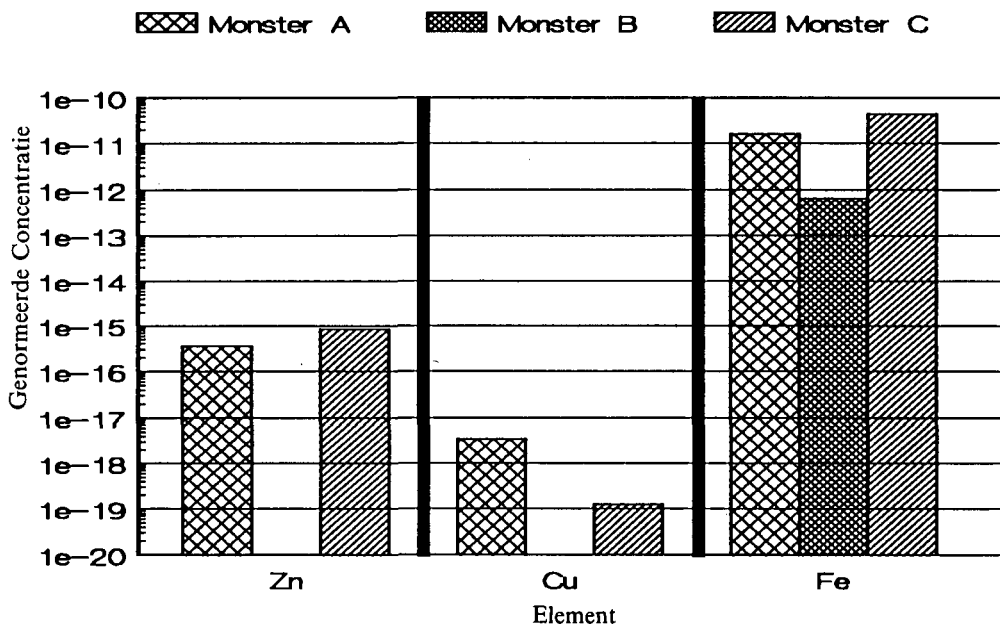
Volgens gegevens in het Gorcumse stadsarchief is op de vindplaats aan de Kortedijk pas in 1584 een huis gebouwd; sedert 1591 woonde er Jan Mertens Verdonck die van beroep schipper was. Deze persoon zal wel betrokken geweest zijn bij de Maashandel en hij zal omstreeks 1615 zijn woning hebben verfraaid met de mooie gebakken haardplaat.

Rest mij nog te vermelden dat gebakken haardplaten in Midden-Frankrijk vroeger veel voorkwamen; in de musea in Bourgondië en aangrenzende gebieden wordt

door mij eerder als „Luiks” gekarakteriseerde haardstenen niet altijd in of bij Luik zullen zijn gemaakt. In het gebied tussen Maas en Rijn met zijn vele keramische bedrijven zullen op diverse plaatsen wel haardstenen zijn gebakken, en ook haardplaten die dan met de al voorhanden zijnde stempels werden versierd.

Röntgen fluorescentie (XRF) onderzoek

Teneinde de omgeving van Heinsberg (BRD) als mogelijk productiegebied van de in Gorinchem aangetroffen plaat te kunnen localiseren werd door de heren P. Hemelaar en I. C. Vinke, verbonden aan de

7. De in de monsters aangetoonde elementen zink, koper en ijzer; $e = 10$. Grafiek P. Hemelaar en I. C. Vinke, Enschede.

Universiteit Twente te Enschede, een röntgen fluorescentie onderzoek verricht.

Röntgen fluorescentie (XRF) is een techniek waarbij een monster aan hoog-energetische straling wordt blootgesteld. Afhankelijk van de samenstelling van het monster zal dit energie gaan uitstralen. De energie van de uitgezonden straling is karakteristiek voor een element, terwijl de intensiteit van de straling bepaald wordt door de aanwezige hoeveelheid van datzelfde element. Niet alle elementen uit het periodiek systeem zijn met deze methode te bepalen. De metingen blijven beperkt tot metalen.

Om tot vergelijking tussen de verschillende monsters te komen moeten de meetsignalen genormeerd worden. Voor het normeren werd het siliciumsignaal genomen (klei bestaat voor een groot deel uit SiO_2). Uit de signaalhoogten van de verschillende elementen mogen geen conclusies worden getrokken over hun relatieve hoeveelheden. Ten behoeve van het onderzoek werd een

drietral poedermonsters ter beschikking gesteld (A, B en C):

monster A: poeder genomen uit de eerder omschreven haardplaat;

monster B: poeder genomen uit een kleiner formaat haardsteen waarop afgebeeld de wapens „Van Bylandt-Rheidt” en „Van den Bongard”, eveneens uit de collectie van de Stichting Historisch Bodemonderzoek Gorinchem;

monster C: poeder genomen uit een klein formaat haardsteen met een gelijke voorstelling als genoemd bij B, aanwezig in de collectie van het Heimatmuseum te Heinsberg (BRD)¹¹.

In de monsters bleken naast silicium slechts ijzer (Fe), koper (Cu) en Zink (Zn) aantoonbaar te zijn¹². De relatieve concentraties van deze elementen zijn grafisch weergegeven (afb. 7).

Opvallend is de afwezigheid van zink en

koper in monster B. Hoewel de verschillen in de meetwaarden groter zijn dan de meetfout blijven de grootte-orde van de meetsignalen gelijk.

Uit de resultaten van de metingen kan worden geconcludeerd dat de in Gorinchem aangetroffen haardplaat niet geproduceerd werd met materiaal waaruit het referentiemonster B bestaat. De samenstelling van de monsters A en C zijn echter zó op elkaar gelijkend dat er een goede kans bestaat dat de klei waarvan beide stenen werden geproduceerd uit dezelfde omgeving afkomstig is. Wanneer wij er van uitgaan dat de steen uit het Heimatmuseum te Heinsberg werkelijk vervaardigd is in de onmiddellijke omgeving van Heinsberg, is het dus zeer goed mogelijk dat de in Gorinchem aangetroffen haardplaat eveneens in deze streek is vervaardigd.

Dit resultaat is geen sluitend bewijs voor de herkomst van de haardplaat, maar bevestigt dat de plaat rond Heinsberg geproduceerd kan zijn.

Noten

1 Veens bijdrage begint op p. 237.

2 Hallewas 1987.

3 Ik ben er mij van bewust dat men bij het woord *haardplaat* allereerst denkt aan een ijzeren haardplaat; door toevoeging van de term *gebakken* is misverstand te voorkomen. Met het woord *haardsteen* worden de afzonderlijke, kleine haardstenen aangeduid en de daarbij behorende dekstenen.

4 Hollestelle 1959 en 1970.

5 Munsters 1964, 45-46.

6 Heraldische collectie Muschart, nr. 709-8.

7 Van Heyst 1960.

8 Belonje 1961, p. 108, met afbeelding.

9 Brief van 18-12-1987.

10 Jeanton 1925.

11 Met dank aan conservator L. Gillessen die het monster beschikbaar stelde.

12 Aluminium, een in klei in grote hoeveelheid voorkomend element, kon met de beschikbare apparatuur niet goed getraceerd worden.

Literatuur

Belonje, J., 1961. Alte Herdsteine. *Heimatkalendar der Selfkantkreises Geilenkirchen-Heinsberg 1962*, 106-109.

Hallewas, D. P., 1987. Gorcum. In: Archeologische kroniek van Holland over 1986. II. Zuid-Holland. *Holland 19*, 334.

Heyst, M. van, 1960. Rond de vondst van een „haardsteentje”. *Cassalade; maandelijks personeelsorgaan van Vroom en Dreesmann 3*, sept., 12-13.

Hollestelle, J., 1959. Haardstenen. *Bulletin KNOB 12*, 257-278.

Hollestelle, J., 1970. Herkomst en verspreiding van haardstenen in de Nederlanden. *Antiek 5*, 316-328.

Jeanton, G., 1925. Les arts décoratifs en Maconnais; les foyères en terre cuite de la fabrique de la Verzée. *Annales de l'académie de Macon, série 3, tome 24*, 147-151.

Munsters, A., 1964. Haardstenen. *De Maasgouw 83*, 41-58.

Bergstraat 125
6811 LE Arnhem

Kapelsteeg 3
4201 JZ Gorinchem